

Az arany ember

A jó és a rossz

Sokak szerint a legjobb Jókai regény *Az arany ember* – a „szakmai” olvasók szerint regénytechnikai értelemben is. Az izgalmas történet, a nyelvi gazdagság természetesnek számít, külön kedvezmény, hogy kevesebb benne a köznyelvben már megírása idején sem ismeretes kifejezés. Tagolása, szerkezete áttekinthető, jellemábrázolása szélső pontjain is hiteles marad. Utóbbiról azért kell szólni, mert Jókai hajlik arra, hogy hősei ördögök vagy angyalok legyenek. Természetesen ennek a regényének alakjai is elhelyezhetők két póluson: személyükben a jó és a rossz áll szemben, de így sem lesznek leegyszerűsített figurák: drámai harcot folytat bennük lelkük jobb és rosszabb fele.

Nézzük rögtön magát az „arany embert”. Tímár Mihály korántsem makulátlan, gáncsnélküli lovag. Pedig az indító jelenetsor alapján az is lehetne. Halálos veszélyek közt, bravúrosan elkormányozza a rábízott hajót: kötelességtudatból, becsületből, fillérekért. Korrupt és tolvaj tisztviselők között is tisztakezű egy olyan közegben, ahol körülötte mindenki lop, csal, ügyeskedik, és még nem is feltétlenül azért, mert hitvány és pénzéhes, hanem mert ez egy olyan világ, ahol mindenki ezt teszi, ez a norma, ahol az sem számítana bűnnek, ha Tímár is ezt tenné. De aztán másként alakul a történet. Olyan próbatétel elé állítja a sorsa, amikor túl nagy a csábítás. Meglehet, a hatályos jog szerint nem követ el bűnt, de mégis vétkezik, mert az viszont biztos, hogy így sem helyes, amit tesz – de mégis megteszi: megtartja azt a felmérhetetlen értékű kincset, amit tulajdonosa nem neki szánt. Az emberi törvények szerint talán jogszerűen – de a regény egyik központi kérdése az emberek alkotta és az isteni jog kettőssége, ütközése. Tímár az utóbbi szerint gondolkozik, így a maga normái szerint elbukik. Miután „megtalálta Ali Csorbadzsi kincseit, odavolt lelkének nyugalma: minden fényes siker után, mely vállalkozásait [vállalkozásait] kísérte, felemelte szavát a belső vádló: ez mind nem a tied! Ez egy árva leánynak a vagyona volt, ami te bitorolsz.

GRÓH GÁSPÁR (1953) irodalomtörténész, kritikus, esszé- és közíró, szerkesztő, a Magyar Művészeti Akadémia tagja. Legutóbbi kötete: *Esszék és tanulmányok 21. századi irodalmunkból* (2024).

Szerencsés ember vagy? Nem igaz! Szegények jótevője vagy? Nem igaz! Arany ember vagy? Nem igaz! – Tolvaj vagy!”

De elhiggyük neki, hogy ez így van? Hogy Tímár a jog alapos ismerője, azt a regény első oldalain már bebizonyította. Ügyfelei érdekében úgy játszott az előírásokkal, hogy a hatósági akarat nem érvényesülhetett. Ugyanilyen prókatori ügyességgel érvel saját magának is, amikor a kincset magáénak tartja. A jog és a tisztesség nem ugyanaz, és Tímár moralista: ezért nem tudja elfogadni saját érvelését. Amikor önmaga felett ítél, olyan szigorú erkölcsbíró, hogy még enyhítő körülményeket sem keres. Pedig találhatna. „Miért nem vagyok most hatalmas úr?” – gondolja, amikor a Senki szigetére száműzödöttek történetét hallva segíteni akar azokon. Ez igazán nemes gondolat – de ez az első, szakadékká váló repedés korábban kikezdehetetlennek mutatkozó moralitásán. A sátán trükkje ez? Vagy isteni sugallat? Jókai nem ad egyértelmű választ erre a történetbe jelzésszerűen, de tudatosan beépített kérdésre. (Az viszont korántsem biztos, hogy hasonló határozottsággal sejteti, hogy amikor megszerzi Ali Csorbadzsi kincsét, akkor attól Timéát fosztja meg – hogy Noéminak kedvezzen vele...)

Nincs tehát világi siker erkölcsi bukás nélkül? A gazdagság bármit igazol? Kívülről igen, ez a romantika egyik alaptétele, és Jókai regényeiben is visszatérő motívum. De a keresztény gondolkodás számára nincs titkos bűn: Isten szeme mindent lát, Tímár nem emberi, hanem isteni törvényt sért – ezért boldogtalansággal fizet. Ezért amilyen magabiztos kívül, olyan bizonytalan belül. Timéa ellen vétkezett, hogy ez a bűn még tekervényesebb legyen, még szerelmes is belé. Vele akar boldog lenni, ha mindketten belepusztulnak is. Tímár részéről sem csak szerelmi házasság ez (Timéa részétől semmiképpen nem az). Fordított érdek-házasság is: így akarja „visszaadni” Ali Csorbadzsi lányának az őt illető vagyont.

A puritán református nevelést kapott Jókai megmutatja, hogy egy ilyen házasság nem lehet boldog, ezért bünteti Tímárt. De annál jobban szereti hősét, hogy ne keressen megoldást szenvedésére. Katolikusként a gyónás és a penitencia meghozhatná a feloldozást, de egy reformátusnak magának kell elszámolnia tetteivel Isten előtt, és neki kell megtalálnia az üdvössége útját. Tímár története ennek a megtisztulásnak a története – ehhez kap isteni segítséget. Az a *véletlen*, ami kimentí kilátástalan vergődéséből, igazi „Deus ex machina” – de nem egészen: ő is kell hozzá, a maga gyötrődésével, hogy lehessen segíteni rajta. Igaz, a csapdából való kimenekülés sem egészen makulátlan, abban is van valamicske hazugság, de már kegyes hazugság. Ha Jókai klasszikus tragédiát írna, és nem regényt, akkor Tímárnak meg kellene halnia – de egy regényíró lehet engedékenyebb. Elegendőnek tartja, ha hőse megszabadul mindattól, amit a kincsekkel kapott és szerzett – hiszen „minden kincseinek árán sem képes megvenni saját neje szerelmét”. Örült ötlet, mi más is lehetne: de ha a vagyon méreg, akkor meg kell szabadulni tőle. „Tímár meggyűlölte a gazdagságát, s hozzáfogott, hogy túladjon rajta. Ha szerencsétlen lesz, ha elszegényül, akkor közelebb fog jutni nejehez. Azt képzelte.” Csakhogy azok a kockázatos vállalkozások, amikkel el akarja veszteni vagyonát, még gazdagabbá teszik.

Ez is példázat, ahogyan a regény egésze példázatok sora: minden másként van – ahogyan azt a fél világirodalom is bizonyítja. A sorsát mindig a maga döntéseivel formálni gondoló Tímár élete legfontosabb pillanataiban a végzet akaratát teljesíti, a végzet márpedig olyasvalami, hogy nemcsak angyalok röpösnek benne, hanem a sátán sem pihen.

A megoldás finom áthallása ez egy újszövetségi történetnek: az „arany emberből” akkor lesz igazán *ember*, amikor otthagyja az *aranyat*. Tímár sorsa példázat, Jókai sokszor hajlik arra, hogy mint tiszteletesek és papok, bibliai tételeket magyarázva hirdesse az igazságot, de nem prédikál, hanem sajátjává teszi, és regényes történetekbe építi az isteni üzenetet. A gazdag ifjú történetében Jézus a tőle az üdvösség útját kérdező fiatalembernek azt feleli, hogy ossza szét vagyonát a szegények között. Az erényes és Jézus rokonszenvét elnyerő ifjú nem képes erre, nem tud megválni vagyonától, és szomorúan távozik. Erre a tanításra válasz Assisi Szent Ferenc példája: szent lett, mert követte Jézus tanítását – pedig haladhatott volna apja nyomán, és lehetett volna nagyszerű textil-kereskedő is. Nem lett, mert másra figyelt, és mert megértette Jézus saját Szentírás magyarázatát: „Bizony mondom néktek, hogy gazdag ember nehezen megy majd a menynek országába.” És: „Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint gazdagnak az Isten országába bejutni.” Jókai nem evangélista, regényében a Senki szigete csak metaforaként Éden, csak jelképesen Isten országa, Tímár Mihály sem lesz szent. Ha a vagyona nem hagyja el őt, akkor ő hagyja ott a vagyonát: kivonul a bűnös (az ő bűnével is terhelt!) világból, hogy megtalálja az evilági üdvösséget.

A Senki szigetét – a szerencse fia Tímárral ellentétben – egy szerencsétlenségéből menekülő asszony foglalta el, a világ poklából ő csinált kis Édenkertet. Ez a mikrovilág az első pillanattól kezdve elbűvöli Tímárt, aki akkor még nem tudhatja, hogy élete gravitációs centrumát látta meg. „Ez a sziget senkié. A Duna építette – senkinek. Semmi kormánynak nincs róla tudomása: egyik országnak sincs még joga a maga területéhez számítani. Ott nem szánt, nem vet senki. Föld, fű, fa senkié. Ha senkié, hát miért ne foglalhatnám én el? Elkérem azt az Istentől. Elkérem a Dunától” – mondja Teréza. A sziget ilyenformán a teremtés része, nem földi hatalmaké, hanem a Teremtőé. Amikor megvalósul rajta Jókai utópiája, az – még jelképesen is alig sejtetve – az isteni akarat megvalósulása: lakói az isteni törvények szerint élnek, nem is ismernek más törvényt, mint a Tízparancsolatot, amit a hipokrita világ rendszerszinten vesz semmibe – miközben sokkal szigorúbb szabályok betartását követeli. A világi jog szerint Tímár egy ártatlan és tapasztalatlan lány csábítója. Van felesége Komáromban, egyházi áldás nélkül, konkubinátus kapcsolatban él együtt Noémivel, akinek a kor ítélete szerint csak az elcsábult és megesett lányoknak járó megvetés lehetne a sorsa.

Jókai egészen másként gondolkodik. Elintézhetnénk egy irodalmi közhellyel: vérbeli romantikusként a szív jogának elsőbbségét hirdeti. Vagy mondhatnánk: a kor rendszerkritikusainak egyikeként háttal fordít a fennálló rendszernek, konvencióknak. Ez persze igaz. De ő sem azért ír, hogy a kései ítések kategóriáit

igazolja. Regényíróként lírikus és bölcselő is, a maga zivataros érzelmei és azoknak a keresztyén etikával egyeztetése foglalkoztatja. Ha nem is rokonszenves némely mai irodalomelemzés közönségsikerre ácsingózó túlerotizáltsága, de ezúttal megkerülhetetlen az író szemérmesen rejtegetett (részben nem is tudatosított) szexualitása feltételezett motívumainak figyelembe vétele. Az *arany ember* írása idején Jókai negyvenes évei második felében jár, nyolc évvel idősebb felesége már túl van ötvenes évei közepén. Ez nem a legjobb felállás, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Jókai huszonnégy éves volt, amikor összeházasodtak. Akkor a korkülönbség talán még nem volt olyan nagy, mindketten, ha nem is egészen, de fiatalok voltak, noha Laborfalvi Róza 1836-ban született kislánya már nem is volt olyan kicsi. Nagyjából annyi, mint *Az arany emberben* Timéa és Noémi – akik így vagy úgy, de mindketten Tímár Mihály feleségei lesznek, és akiknek bimbózó szépségét Jókai szárnyaló lírával dicséri. Sajat házasságából gyereke nem születik. Hogy ez nagy fájdalom számára, arról az 1883-ban megjelent *Minden poklokon keresztül* egy mondata árulkodik. Ott egy gyermekre hiába váró asszony sorsáról írva ezt mondja: „megkísértett mindent, amihez ily gyász esetén tisztességes nők folyamodni szoktak; (mert valóban éppen olyan gyász az, amikor valaki, akit nagyon szeretnénk, nem születik, mint amikor valaki, akit nagyon szeretnek, meghal.)”¹ Ez több mint empátia: ilyet csak az ír, aki maga is valami hasonlót érez.

Így aztán van ok annak feltételezésére, hogy e regény két ifjú nőalakja ábrázolásában olyan motívumok keverednek és kapnak alig észrevehető, áttételes megjelenési formát, mint a vágyott módon meg nem élt szexualitás és egy férfi vágyakozása utód iránt. Jókai esetében nem szokás beszélni erotikus tartalmakról – miközben talán nincs is regénye, amiben a szerelem és szex ne kapna kiemelt szerepet. Ugyanakkor természetes, hogy pl. Móricz Zsigmond esetében magától értetődőnek tartjuk, hogy amikor a férfi-nő viszonyról ír, akkor a feleségének üzen... Mindenesetre, ha Laborfalvi Róza megérti, hogy Tímár Mihályban milyen transzformációval ír férje önmagáról (és kapcsolatukról), aligha örül neki.

Az arany ember szemérmes, habár nálunk nem szokás így nevezni, mégis viktoriánus korban született, így az uralkodó puritanizmus korlátait kikezdő gondolati és érzelmi mélység partján az írónak meg kellett találnia az elmondhatóság ösvényét. Ezért csak kódolt visszafogottsággal jelezheti, hogy Tímár nem élt (alabástrom tisztaságú és hidegségű) feleségével házasetet. Ennek a szexuson túli jelentősége van: a katolikus kánonjog szerint ez a körülmény lehetővé tette a házasság érvénytelenségének kimondását, mert így az eleve érvénytelen. Ebből következően Tímár Noémival való kapcsolata voltaképpen nem is házasságtörés. A társadalmi normák szerint Noémi ugyan nem több szeretónél, de a Senki szigete szuverén világ, ahol ezt a kapcsolatot a szerelem szentsége „törvényesítette”.

1 Jókai Mór: *Minden poklokon keresztül*. Bp., 1969, Akadémiai, 6.

És hogy miként köttetett ez házasság? Mintha csak azért kellett volna Ali Csorbadzi kincse és minden gazdagsága Tímárnak, hogy megtehesse, ami egykor, Teréza történetét hallgatva, csak ábránd lehetett. „Arany emberként” azonban a világi jog szerint törvényesítette a szigetet birtokba vevők isteni törvényekre hivatkozó jogszerzését. A regény kulcsjelenete, amikor mindenkit sokkolva ezt bejelenti. A zsarolási potenciálját elvesztő Krisztyán Tódor megsemmisítő vereségét követően csak azt képes kérdezni: mi joga volt erre? Amire olyan választ kap, ami teljessé teszi Tímár győzelmét – pedig aligha tudott volna hazugság nélkül válaszolni, de helyette Noémi felel: „Az, hogy én őt szerettem!” (Ezt a pár szavas mondatot az író olyan fontosnak tartotta, hogy dőlt betűvel szedelve tipográfiaailag is kiemelte.)

Noémi érzelmi kitörése a kor erkölcsi törvénynek tekintett, de az ő számára ismeretlen szokásainak olyan felrúgása, amelyhez kell egy védőbeszéd. Ennek végére Jókai eljut odáig, hogy: „Nem, nem, nincs itt semmi magyarázat, semmi okoskodás, semmi mentség. Nincs itt semmi, csak pusztá merő szeretet.” Noémi „nem kívánt boldog lenni, büszke lenni, az ő urának úrnője lenni, ezüstkoronával megkoronáztatni, megáldatni mind a három isten nevében, csak szeretett. Nem készült magát védeni világ és ítélőbírák előtt; nem gondolt mentségére alázattal meghajtott fejének; nem kérte a férfi védelmét, az emberek kegyelmét, az Isten irgalmazását, csak szeretett.” Ha Noémi érzelmkitörése megfelel a világi szokás szerinti eljegyzésnek, akkor Tímár következő látogatásakor már esedékes az esküvő. Hogy miként? Nem egyházi, hanem isteni áldással, ahogyan Ádám és Éva szövetsége. A szigetre visszatérő Mihály ki sem köti a csónakot, azt elviszi a víz: nincs visszaút. „Köröskörül az ős paradicsom; gyümölcsstermő fák, virágzó föld, szelíd állatok, körülzárva hullámkerítéssel és abban – Ádám és Éva.”

Hogy az isteni rendelés értelmezése félreérthetetlen legyen, az írói narratívát Teréza is megerősíti. A rajta az egyházi rendelkezéseket számon kérő pópával összecsapva az összes olyan érv elhangzik, amit az Istennel való kapcsolattartást monopóliumnak tekintő egyházi személyek fejéhez szoktak vágni. Terézának nem ez az első ütközése: ugyanez az esperes volt az, aki egykor nem volt hajlandó keresztényhez méltóan eltemetni a férjét. Ezúttal Noémi és Tímár kapcsolata az egyik ütközőpont. „Ez a férfi hitvese a te lányodnak? – Az! – Ki kötötte össze őket? – Az, aki Ádámot és Évát, az Isten.” A párbeszédhez nem kell kommentár, de valamennyi mégis: nem férjéről, hanem „hitvesről”, azaz szentségi házasságról esik szó benne...

Az átszellemült Jókai itt (rá kevésbé jellemző módon) tudatosan szerkeszt: ez a szertartás nélküli szertartás arra rímel, ahogyan az ortodox esküvői szertartást korábban leírta, amikor a Brazovics házban Timéát azzal áltatták, hogy őt veszi feleségül Kacsuka őrnagy – miközben annak Athalie-vel kötendő házasságára készültek. E kegyetlen játék részeként Zófia mama sorolja el a gazdag külsőségek sorát fölvonultató (ortodox) szertartás elemeit, a ruhákat, az áldásokat, és hogy közben a templomban „folyvást énekli a kórus a »Goszpodi

Pomiluj«-t”, és a pópa „kezébe veszi az egyik ezüstkoronát, s odanyújtja azt a vőlegénynek, hogy csókolja meg. Mikor az megcsókolta, szépen a fejére tesz, s azt mondja hozzá: »Én tégedet, Istennek szolgáját megkoronázlak ezen Isten szolgájának urává!« Azután pedig veszi a másik ezüst koronát, s azt megcsókoltatja a menyasszonnyal. [...] Annak meg azt mondja: Én tégedet, Istennek szolgáját megkoronázlak ezen Isten szolgájának asszonyává!”

Az ezüst koronák a Tímár és Noémi nászának alkalmából harmadszor kerülnek említésre. A szertartás részletezése Timéa kíntzásának része – hogy még nagyobb zuhanjon. Másodszor hiányuk kerül említésre, mert Tímár és Timéa esküvője a legegyszerűbb módon történik, mert túl közel van még Brazovics halála. A Tímár–Noémi szerelem beteljesülésekor az ünnepélyes kellékeket Jókai költői metamorfózissal formálja természetvallása részévé. Itt nincs semmiféle szertartás – de fölösleges is volna, a természet pótolja: az egymásra talált emberpár fejére „a jázminbokor hullatja ezüst koronáját, s a sárgarigók és fülemülék kórusa énekli a »goszpodí pomiluj«-t...”

Pólusok

Jó és rossz harcában Tímár Mihály úgy áll a jó oldalon, hogy miután birtokába vette Ali Csorbadzsi kincseit, csak ő tudja, hogy élete nagy vizsgáján elbukott. Olyan úton jár, és halmoz sikert sikerre, amelyet rajta kívül talán senki nem tekintene bűnösnek. Önmaga szemében nem mentsége, hogy túlfejlett lelkiismerete nem hagyja, hogy fölmentse magát. De az olvasó ebben sem lehet biztos: vajon akkor is így érezne, ha felesége viszonzná ekkor még valóságos szerelmét...

Az ő ellenpólusa: Krisztyán Tódor. Igazi szörnyeteg, nemcsak gyöngeségből gonosz, hanem magáért a gonoszságért is. Súlyosbító körülmény, hogy megtudjuk róla: briliáns eszű, kivételes szellemi tehetségekkel született, fizikai értelemben is mozgékony, valóságos energiabomba. Olyan képességekkel rendelkezik, amelyekkel bármilyen magasságra emelkedhetne: minél több értékéről tud az olvasó, annál kevésbé képes megbocsátani neki. Valamelyes megértést és részvétet csak az tanúsít iránta, akinek a legtöbbit akarja ártani: a Senkiszigetén élő asszony, akit e szörnyeteg apja egy másik szörnyeteggel összhangban tett tönkre. Teréza az egyetlen, aki szánja, mert tudja, hogy miként lett ilyen: gyerekként nem kapott semmit abból, ami ahhoz kellett volna, hogy ép lelkű férfivá érjen. Lehetett volna más is: de rendkívüli csak gazemberként lett.

Beszélő nevek

A rosszat megtestesítő negatív hős neve is árulkodik Jókai világnézeti gondjairól. Írhatná másként is, de így is könnyen felismerhető, hogy egyfelől a Christianus változata: ezek szerint Krisztus követője, keresztény, másfelől Tódor,

Teodor: isteni ajándék. Ilyen névvel szentnek kéne lenni, de Krisztyán minden cselekedete a szentség tagadása.

Tímár Mihály neve kevésbé, de így is beszédes. A Mihály név eredeti jelentése: „ki olyan, mint az Isten?“, Szent Mihály arkangyal az igaz lelkeket védi a sátán hatalma ellen. Noémi nevének jelentése is illik regénybeli szerepéhez. Azt jelenti: gyönyörűségem. Ráadásul a bibliai Noémi egyik özvegygé vált menyee második házasságában egy Dávid király házából származó férjtől gyermek születik – így, ha nem is vér szerint, de rokonságban áll a Megváltóval...

Athalie a bibliai Atália királynőre mutat, egy olyan alakra, hogy egyenesen elképzelhetetlen, hogy akadt pap, aki erre a névre keresztelt volna egy leánygyermeket. Atália királynő a féktelen gonoszság és kegyetlenség jelképe, aki egy híján kiírtatja a Dávid házából való összes férfit (ismeretes, hogy a Messiás majd Dávid házából való lesz, amit Atália tesz, az a Heródes elrendelte betlehemi gyermekgyilkosság előképe): megöleti saját fiait és unokáit is. A zsidók egy igaz istene helyett a pogány Baál istent imádja, annak kultuszát erőlteti, végül – láthatjuk: teljes joggal – meggyilkolják. Nem csoda hát, hogy ezzel a névvel Athalie is démonikus alak, aki sátáni megszállottsággal átkozódik, és esküvéséhez az ördögöt hívja bizonyosságul.

Az önkényuralmakban az olvasók sokkal több kódolt utalást fedeznek fel, mint a demokráciákban. Ezért kockáztatom meg, hogy Jókai a Senki szigetével szomszédos part falujának ortodox pópájának sem véletlenül adta a Sándorovics Cirill nevet. Ez a pap fontos epizód szereplő, inkább anekdotikus figura. Jó tulajdonságáról nem szól Jókai, nevével viszont alighanem pánszláv elkötelezettségét sugallja. A Sándor név a Romanov-házból való a Sándor cárra utal, aki Lengyelország egy részét az orosz birodalomhoz csatolta. A magyar-lengyel testvéri viszony révén ez a korabeli tanultabb olvasók körében közismert volt, ahogyan az is, hogy a magyar szabadságharc leveréséhez vezető orosz intervencióról a trónon őt követő öccse, I. Miklós döntött. Ha diplomáciai bonyodalmakat nem is okozott volna a határozottabb jelzés érdekében Miklosovicsnak vagy Miklosicsnak nevezni a pópát, de a hatályos hatalom szakemberei aligha fogadták volna örömmel a Ferenc József magyar trónját biztosító szövetséges negatív összefüggésben történő megjelentetését. (Ráadásul a „Sándorovics” jobban is hangzik.) Hogy a név utalás gyanúba kerül, azt a keresztnév okozza: Cirill a szláv világ emblematikus szentje. A két név összekapcsolása így a pánszlávizmus erősödése miatt a magyar politikai gondolkodás szorongására utal, de nem veti fel a felségsértés gyanúját.

Társadalomrajz, jellemek tükrében

A központi alakok kijelölte térben elfér a regény minden hőse, ki az egyik, ki a másik pólushoz közelebb, ki csak vázlatosan, ki árnyaltabban ábrázolva. Az író a történetükön keresztül ítél fölöttük, hagyja, hogy erkölcsi értelemben is

megküzdjenek egymással. Humorát karakterfigurák jellemzésében engedi kibontakozni, és ez sokszor alkalmasabb eszköz, mint a lelkiző-moralizáló leírás. Direkt formában csak akkor jellemzi hőseit, amikor nem nagyon kíváncsi rájuk, de pl. Kacsuka őrnagyról keveset tudunk, holott többször is kulcsszerepet oszt rá Jókai. Ő képzí ki Tímárt a pénzkeresetre, akaratlanul döntő szerepe lesz abban, hogy a titkos kincsből forgatható pénz legyen, és közben jellemzi a gazdagodás közkeletű módját. „Jaj, Miska, milyen rossz kereskedő lesz belőled!” – kezdi a leckét. „Nyomorúság itt úgy akarni kereskedni, hogy az ember a maga forintján az egy garasát megnyerje. Ez csak szatócskodás. Protekció a földolog, s ez neked lesz. Arról jótállok én. Jó pajtások voltunk iskolás korunktól fogva. Bízd rám magad” – mondja, és Tímár szót fogad neki. Ezek után meglepő, hogy Kacsuka olyannyira nem gazdag, hogy a házasságához szükséges kauciót a menyasszony családjának, később Timéának kell letennie. Így aztán nem nagyon tudjuk, hogy hova tegyük. Nincs ok arra, hogy sokra tartsuk – de mégis becsülnünk kell azért, mert tud úriember módjára tisztességes lenni – és végül mintha érzelmileg is felnőne a (látszat) özvegygé vált ideálképhez, Timéához.

Brazovics Atanáz inkább mellékszereplő, mégis több figyelmet kap. Ő már nem régi vágású kereskedő, sokkal inkább a kapitalizmusban megjelenő új típusú vállalkozó, akiben a pénzhéség klasszikus formája készül profitéhségre váltani. Fél lábbal a korábbi, fél lábbal a formálódó új világban álló parlagi kapitalista, példájával az átalakuló komáromi társadalom változásaira utal Jókai, Komárom szülötte. Bármennyi is Brazovics jövedelme és a vagyona, mégsem több, mint nagyban játszó, kisstílusú szatócs, akit nem kereskedői képessége, hanem gátlástalansága segít a vagyonszerzésben. Üzletviteléről ezt olvashatjuk: „gazdagságával nincsen az ember tisztában. Ő folytonosan olyan vállalatokat tart, amikhez nem ért, s amiknek utána nem néz. Iszonyú sok pénz jön a kezébe, hanem hogy ő év végén egy rendes kereskedői mérlegben ki tudná mutatni, hogy nyert-e vagy veszített az összes vállalatain, arra nem képes.”

De pusztán az erkölcsi és emberieségi törvények megsértésétől nem menne csődbe, vállalkozóként bukik, mert bármennyire is fontos neki a jó üzlet, mégsem ért hozzá. Mai kifejezéssel élve: igazi kispályás, akinek ravaszsága nem pótolja hiányzó okosságot. De pusztán az erkölcsi és emberieségi törvények megsértésétől nem menne csődbe, vállalkozóként bukik, mert bármennyire is fontos neki a jó üzlet, mégsem ért hozzá. Mai kifejezéssel élve: igazi kispályás, akinek ravaszsága nem pótolja hiányzó okosságot. Hiányzik belőle minden jó és nemesebb érzés, de minden bűne ellenére annyiban nem rossz ember, hogy öncélúan nem érzéketlen és gonosz – csak akkor, ha érdeke így követeli. Ő teszi földönfutóvá Terézát és a még karonülő Noémit, megszerzi és eltékozolja Timéának Komáromban az Ali Csorbadzsi kincsei nélkül jelentősnek mondható örökségét, tetejében Athalie kívánságának megfelelően ő is cudarul bánik Timéával. Bukását végül az okozza, hogy az egykori alkalmazottjából a vagyoni és közéleti elitbe jutott, önbíráskodó Tímár halmazati büntetéseként tönkreteszi.

És hát a nők... A regényíró Jókai számára a női lélek többnyire reménytelen kihívás, általában férfiszemmel, kívülről ábrázolja. Ezúttal meglepően empátikus, nemcsak azt mutatja meg, miként viselkednek teremtményei a férfiak világában, hanem arról is szól, milyen belső történések mozgatják őket. A pólusok itt is adóttak: a torz és az ideális: Athalie és Noémi, Brazovicsné és Teréza. Az arany ember különlegessége, hogy a jó oldal is polarizált: az egyik oldalon a szerelmet félreértő Timéa, a másikon a szerelmet par excellence megélő Noémi, aki olyan ideális alak, hogy belső történéseiről alig tudunk valamit. Valamiben így is közösek: egy-egy írói tézis megtestesítői. Az ideális: Teréza, akinek a társadalomban használt teljes nevét nem ismerjük: arra a Senki szigetén nincs szükség. Összetört életének romjai alól menekülve gyermekét is magával vinné a halálba, de az anyai ösztön mindkettejüket megmenti az életnek: vagyis a természet törvényei uralkodnak fölötte – hogy aztán a természetjog gyakorlatba ültetésével találja meg saját élete törvényét. Ezt a világképet ülteti Noémiba.

Ha Brazovicsné nem egy szomorújáték tevékeny résztvevője volna, akár komikus alak is lehetne: szobalányból lett nagysága, aki rosszul játssza új szerepét: nincs egy súlycsoportban a többi nőalakkal. Attól a szereptől torzul el, amibe belecsöppen – és aminek az értelmezésére képtelen. Teréza viszont fel tud nőni a sorsától kapott szerephez. Meglepő tudatossággal lesz Jókai morális alapú társadalombírálatának szócsöve – és ez a kritika különös módon interferál azzal, amit a tönkretételén dolgozó idősebb és ifjabb Krisztyán hirdet.

Noémi az az ösztönlény, akiről az intellektusuktól megcsömörült férfiak álmodoznak, az utópia szigetének lánya – maga is utópia, de ez nem baj, mert ott van Teréza, aki meggyőző ideológiával igazolja lánya redukált gondolatiságát.

Timéáról tudjuk a legtöbbet, sebzettségéről, szeretethiányos nevelkedéséről, rémítően rosszul sikerült menekülési kísérletéről. Jókai kívülről ábrázol egy olyan artemiszi alkatot, ami inkább illene Németh László tollára.

Lélekrajzok – a lélektan születése előtt

Jókai gondolkodása a romantika ígézetében formálódott, de életműve túlnyomó része a pozitívizmus uralmának idején született. (Nem véletlenül érezni jó néhány regénye mögött a vaskos szakkönyvek forgatásának ballasztját.) A világ átrendeződött Jókai körül, a modern lélek- és társadalomtudomány még nem született meg, de már formálódott az ezekre való igény – ezt regények sora jelezte. A regény ugyan még olvasókat csábító mese, de fontosabb, ami túl van rajta (ahogyan az ősidőktől szokás). A kalandos és izgalmas szerelmi történet csábítja az olvasókat Jókai filozófiájához, társadalmi és erkölcsi utópiájához, titkos lírájához, a férfi és nő viszonyáról vallott elképzeléseikhez.

A romantika megteremti az áradó érzelmek megmutathatóságát, de a pszichológia tudománya csak a századfordulóra születik meg. Odáig inkább az írók azok, akik megkísérik a lelki élet vizsgálatát, a romantika írói már bátran írnak

a lélekről. Annak olyan rejtelméről is, amelyekről másként nemcsak azért nem volt szokás beszélni, mert nem illett, hanem azért sem, mert még nem volt ehhez alkalmas „nyelv”, azaz olyan fogalmi rendszer, amelyre építhettek volna. (A képekkel dolgozó költőknek könnyebb dolguk volt.) Az írók, így Jókai is, a maguk eszközeivel azért találtak alkalmat arra, hogy enyhítsék a lélekismeret tudományának hiányából következő olvasói hiányérzete. Emblematisz leli típusokat, helyzetek mintáznak, nemcsak kórképeket, hanem ideálképeket is teremtve – egyúttal olyan koordinátarendszert is megteremtettek, amelyben a mindennapok alakjait is el lehetett helyezni.

Jókaira hőseinek pólusok szerinti megformálása miatt kritikusan százötven éve csóválják a fejüket, de a próza, benne a lélekábrázolás, logika is, mégsem tudomány. Egy regény kompozíciója megkövetelheti a sarkított jellemábrázolást – különösen akkor, ha az írónak nemcsak művészi céljai vannak – ahogyan az a romantika korában magától értetődött. Az *Egy magyar nábobban* Szentirmainé Flóra és az elzüllött nővérei közt égi tisztaságú Kárpáthy Jánosné Fanny az ideáltípusok, Kárpáthy János és Abellino két pólus. *A kőszívű ember fiaiban* a megátalkodott Plankenhorst Alphonsine-nal szemben ott van az egyszerre beleválóan modern, majd hogynem emancipált, mégis éterien romantikus ártatlanság, Liedenvald Edit. *Az arany ember* palettájának nőalakjai is színesek, ámbár a maga módján Timéa jósága is van olyan kegyetlen, mint Athalie gonoszsága.

A lélektani helyzetek, a jellemeket-személyiségeket formáló körülmények és a következményükként kialakult karakterek olyan emblematisz hősökben jelennek meg Jókainál, amelyek alkalmasak arra, hogy a közbeszédben ne csak jellem, hanem személyiségtípusokat jelöljenek velük. Akit Baradlay Richárdhoz hasonlítottak, arról nem kellett magyarázni, hogy nemcsak epikai, hanem lelki értelemben is hős; ha Krisztyán Tódornak mondtak valakit, nyilvánvaló volt, hogy az csirkefogó, nemcsak morális értelemben romlott a velejéig, hanem pszichopatológiai eset is. Az irodalom tehát készen szállított típusokat, nemcsak társadalmi, hanem lélektani értelemben is. Ezért dolgozhatott később a lélektan az irodalomból kölcsönzött képletekkel. Ez sem volt újdonság, Freudnak az Ödipusz komplexusról alkotott elmélete is mitikusból irodalmivá váló hősré mutat.

Emblematisz figuráival Jókai nem a későbbi lélektani regény normáihoz, hanem egy korábbi korszak kommunikációs teréhez alkalmazkodott. Tudta, hogy a nők többet olvasnak a férfiaknál – ma is így van –, ezért a szerelmi szál és a köznapi női gondokat, érzelmi viharokat felszínre hozó, átélhetővé és elmondhatóvá tevő nőalakok önmagukban is elhordozzák regényeit, s annak idején talán még az is segítette népszerűségét a nőolvasók körében, hogy nem hatolt túlságosan mélyre önmaguk előtt is titkolt intimszférájuk föltárásában. Nőalakjaiban még a férfiak is ráismerhetnek a nemek közötti kapcsolatokban rejlő kérdésekre. Alaptípusai a démon és az angyal – így lesz kerek regényeinek világa. Ezúttal a nagyvilági hősnő szerepére vágyó, eleve démonikus Athalieval szemben ott áll az „alabástrom szobor” tisztaságú és hidegségű Timéa (aki egyszerre előképe Móricz frigid és Németh László artemiszi alakjainak). Noémi

mindkettejükkel szemben jelenik meg, természetes érzelmei és megmutatatlan érzékisége vezérlik.

A nők harcában az érzéseket, a férfiakéban az akaratot, nők és férfiak egymásért és egymás ellen folytatott harcát más regényeiben nem sokszor látott árnyaltsággal ábrázolja Jókai. Ha e harcok külsőségeitől eltekintünk, akkor ma is érvényes megfigyelések sorát vehetjük észre, gyűlöletté vált szerelemről, féltékenységről, életcsalódást a világon megbosszuló féktelen és kétségbeesett gyűlöletről.

Táj és ember, természet-vallás

Az *arany emberről* szóló tanulmányok, elemzések mindegyike Jókai leghatásosabb tájleírásai közé sorolja vagy éppen az első helyre a Vaskapu bemutatását. Ez valóban remeklés – bár a mai olvasók nagy része itt akár végleg le is teszi a könyvet. A tájleírás kiment a divatból. Vagy még keményebben szólva: fölöslegessé vált, elavult. Jókai idejében éppen hogy megjelenőben volt a dagerrotípiá, született meg a fényképezés: még volt tere ismeretlen tájak írói bemutatásának. Jókai nemcsak hiteles képet ad a Vaskapuról, hanem meg is osztja elragadtatását az olvasókkal, amikor elé varázsolja a sziklaszoroson áttörő Dunát, a zátonyokat, a hegyoldal erdőit, barlangjait, a víz áramlását, örvényeit, a kavargó szelet – és fűzi e mellé a táj történelmét az ókortól saját koráig, amelyben nem a hősök, hanem a határőrző hivatalnokok és a bürokrácia képe is megjelenik.

Ami a látványt illeti: valóban magunk elé képzelhetjük, még a szél és víz zúgását is hallani véljük – amíg olvasunk. Már aki olvas, és elképzelni akarja a Jókai szavaival épített képet. Merthogy a mai ember képdömpingben él, néhány kattintással maga elé idézheti, amit Jókai elmond neki, és inkább egy kész filmet néz, mint amit saját fantáziája vásznára neki kellene vetítenie. De Jókai tájleírása itt többről szól: még táj és ember kapcsolatánál is többről. Amikor a természetet mélységes csodálattal és alázattal nézi, akkor inkább akar a természet része, mint szemlélője lenni.

Maga a táj nem külsőség: színpad, de szereplő is. Nemcsak a regény történetét befolyásolva, hanem gondolati értelemben is. Ebben a regényben a református-keresztyén Jókai a lelke szerint természetvallásáról ír. A hit kérdése rendre fölbukkan a regényben. A napjainkban a vallásról-vallásgyakorlásról-hitről készülő felmérések kedvelt válasza, hogy „hiszek a magam módján Istenben”. Alighanem Jókai is ezt választaná, ezt találná leginkább alkalmasnak panteizmusa megjelölésére. Érthetően óvakodik attól, hogy természethitét direkt módon kinyilvánítsa: ez olyan vallástagadás lett volna, amit az akkori társadalom nem nézett volna jó szemmel, de Jókainak a természet kínálta „élményvallás” mellett szüksége volt a gyerekkorában elfogadott Istenre is. Akivel azért pörlekedett, mert tisztelte: nem Istennel volt baja, hanem azokkal, akik csak

hivatkoznak törvényeire, de nem tartják be őket – és különösen azokat a parancsokat sértik, amelyek a természetfilozófiai alapvetésekkel is egybevágóak.

A Vaskapu leírása egyúttal világnézeti alapvetés is: „A mű Istené! Ahhoz hasonló még a mai istenutánzó kor vaskezű emberei sem bírnak alkotni.” Nemcsak a teremtés tisztelete ez, hanem egy bontakozó világ aggodalmas kultúrkritikája: „istenutánzó kor”? Ezelőtt 150 éve? Igen, akkor kezdődött, igaz, akkor csak a Vaskapu hajózhatóvá tételén fáradozott az ember (természetesen Széchenyi szervezésében), hogy aztán 120 évvel később a természetromboló (tehát istentelen) korban egy gigantikus gáttal az energiatermelés szolgálatába kényszerítsék a Duna erejét, vízzel borítva a Senki szigetének(egyik) modelljéül szolgáló Ada Kalehet, és végleg lezárva az utat a Komáromon is túlra vándorló vizák előtt. Jókai tehát már látja, hogy az ember természetátalakító munkájával a teremtéssel kezd versenybe. Ezt az igyekezetet szentségtörésnek tartja, mert számára a természetet szent: a szentségnek járó áhítattal, vallási fogalmakat használva ábrázolja. A sziklák között hegyipatakok gyorsaságával áramló víztömeg hangjáról így ír: „e fenséges helynek a hangja is oly isteni. Egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz, oly egyforma s az Isten szavához: oly érthető.” Ezért az embernek a természethez alázattal kell (kellene) közelednie: „ez örök hullámcsattogatást az örök visszhang e kettős fal között a túlvilági zene felségéig emeli, mely csupa orgona és harangszó és elhaló mennydörgés, az ember elnémul, és saját szavát meghallani retteg e titáni zengés közepette. A hajósok csak jelekkel integetnek, a halászok babonás hite tiltja e helyt a szót: a veszély tudata mindenkit magában imádkozni kész.”

A történetben fontos szerepet kapó táj leírásában a vizualitás mellett ott a szakralitás: a természet szentségének gondolata azért nem lehet eretnecség, mert Istenhez teremtményei vezetnek. Ha Isten maga látja, hogy amit teremtett, az jó, akkor a természet áhítatos és alázatos szeretete és tisztelete az istenhit kihagyhatatlan eleme, hiszen benne az Isten mutatja meg magát. Ebből következik minden vallások egyik meghatározó képze: a simogató természet az isteni szeretet kifejezése, a haragvó természetben Isten haragja jelenik meg. Egészében véve a természet mégis maga az élet: isteni ajándék, így kell hozzá fordulni. Az ember mégis képes arra, hogy megcsúfolja ezt az isteni rendet, a természetét – hiszen a világban a rossz is jelen van. Ráadásul az ember gyarló, és mindent képes elrontani. A vallást is Isteni sugallatra teremti, ami aztán az ember közreműködésével intézményesül, és végül az egyház szervezete olyan hatalmat szerez, amely az Isten és az ember között épp annyira szigetel, mint közvetít. E kérdéshez való viszonyban különbözik a leginkább a katolikus és a protestáns vallásosság – nem kétséges, hogy Jókai melyik oldalon áll... De illeszkedik az ekkoriban még fölszabadító erejével ható szabadkőművesség gondolkodásához is – nem véletlen, hogy Jókait írói jubileumán testvérként köszönti a „Magyarország Symbolikus Nagypáholya” nevében annak nagymestere és főtitkára. Azért szólítják így, mert mindazokat testvérnek tekintik, akik „szívük jóságánál s keblük nemes indulatánál fogva a felebaráti szeretet, a jótékonyosság

és a szabadelvű haladás ügyeinek tesznek szolgálatot, akik a türelmesség, a testvériség, az egyenlőség és általában a legnemesebben felfogott humanizmus érdekeit szolgálják.” Jókai válasza hasonlóan emelkedett: „Megtisztelések becstét sokszorozza az a körülmény, hogy én nem vagyok szövetségtek tagja, mely szövetségnek törvényeit, céljait ismerem, helyeslem, méltányolom.”²

Ez ki is tűnik a Senki szigetének utópiájából, az Istent a társadalmi és egyházi intézményrendszerrel szakítva megtaláló, az igazi kereszténységet a keresztény világon kívül élő, az eredendő bűn előtti éden eszményének megteremtésébe csomagolt rendszerkritikából. De még ennek megjelenítéséhez is szüksége van egy bibliai jelképre. A társadalomból kivetett Teréza a természet jogán (vagyis isteni jogon) birtokba veszi a szigetet, de két dologtól fél. Az egyik magától értetődik: hogyan táplálja majd gyermekét. A másik ok is természetes: Teréza irtózik a kígyóktól, és a lányát is félti tőlük – kígyó pedig bőven van a szigeten. Jókai elmondhatná, hogy ezek ártalmatlan siklók (ahogyan Tímár összebékíti Noémit a békákkal), de nem ezt teszi. A természettudományos lecke elmaradása jelzi: többről van szó. A kígyó a sátán jelképe – ezért el kell pusztítani (a feladatot a töredék család kutyája végzi el). Ott van a Szentírásban, hogy a bűnbeesés után a nők és a kígyók között feloldhatatlan ellentét támad: maga az Úr mondja: „És ellenségeskedést szerzek közted és az asszony között, a te magod között és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod” – olvashatjuk Mózes elő könyvében.

Ezt az ellenségeskedést éli Teréza is – de egyetlen védelmezője nem ember, hanem a kutyája, amelyik (más tápláléka amúgy sem volna) fölfalja a kígyókat, vagyis győzedelmeskedik a sátánon – és az így kígyótlanitott sziget valóban édenkertté válhat – az emberi tudás és munka által. A Senki szigete: az intézmények nélküli, Istent a társadalmi intézményrendszeren kívül megtaláló, az igazi kereszténységet a keresztény világon kívül élő, az eredendő bűn előtti éden utópiájában mutatja meg.

Ezzel eljutottunk a sziget-modellhez, az irodalom és a gondolkodás egyik alapvető jelképéhez. Mert ősidők óta csak a sziget, a társadalmak meghódította kontinenseken kívül maradt, a jók és igazak által meghódított, elkülönült világ lehet példája annak, hogy miként kellene mindig és mindenütt élni. Defoe, Swift, Shakespeare vagy éppen Verne szigeteiben közös, hogy utópiák működnek rajtuk, ahogyan Kerényi Károly és nyomában Németh László sziget-képzeteiben, de Bibó István is a „a szabadság kis szigeteiről” elmélkedett – abban a reményben, hogy azok egyszer majd összeérhetnek. Teréza, majd Tímár Mihály és Noémi édené beleillik ebbe az irodalmi és eszmei szigetvilágba. Itt nincs pénz, csak cserekereskedelem. Itt nem lehet elsütni egy puskát. Nincsenek társadalmi konvenciók és jogszabályok, csak isteni törvények: minden bajba jutotton, rászorulón segíteni kell, akkor is, ha a világi törvények szerint bűnös: Teréza nem személyválogató. A szigeten nincs vallás, nincs egyház. „Nem is tudom, hogy

2 Idézi Berényi Zsuzsa: Jókai és a szabadkőművesség. In *Irodalomtörténet*, 1991/2, 363–364.

van-e valami vallásom. Tizenkét év óta nem láttam sem papot, sem templomot. Noémi nem tud arról semmit. Én tanítottam olvasni, írni: én beszéltem neki Istenről, Jézusról, Mózesről, ahogy én ismertem őket. Arról a jóságos, minden teremtését szerető, véghetetlen irgalmú, bűnbocsátó, mindenütt közelben lévő Istenről, arról az alázatosságában felséges, szenvedéseiben tündöklő, emberiségében isteni Jézusról, s arról a népszabadság vezéréről, Mózesről, a pusztában étlen-szomjan bujdosó, de a szabadságot a kövér szolgálatért föl nem cserélő, a jótékonytságot és testvérszeretetet hirdető Mózesről, akinek én ismerem őket” – így a titkos próféta Teréza. Aki elmondja azt is, hogy miről nem beszélt Noéminak: a kegyetlen, bosszúálló, személyválogató Istenről, a vakhítt követelő, kiváltságos, testvérüldöztető Jézusról, a gyűlölethirdető és önző Mózesről – akik a templomokban laknak. Kész szerencse, hogy Teréza nem a világban és egy türelmes korban élt: egy ilyen vallás értelmezésért egykor könnyen máglyán végezhetette volna – Jókaiival együtt, hiszen Teréza az ő eszméinek a szócsöve.

Mi ér a világ?

Teréza ugyan balsorsa miatt esik ki a világból, okkal szakít vele. Kiűzik a világból, és ő kivonul. Kívülről mindazt látja, amit belülről aligha, e tudás birtokában fogalmazza meg rendszerkritikáját. Teheti, mert képes volt az őt ért rosszat jóra fordítani. A semmiből kellett otthont teremtenie, sorsa önmagában is átfogó bírálata a világnak. Nem egyszerűen a társadalomnak: egzisztenciális kétségbeesés van mögötte, ezért mondhatja, hogy az ember formálta világ a hiábavalóságok hiábavalósága, és csatlakozik azokhoz, akik szerint az ember sárkányfogvetemény, és okkal fáj a földnek... És mégis képes a maga édenének fölépítésére. Hol máshol, mint egy szigeten, ahova csak a Dunán átkelve lehet bejutni. A Duna nem a Jordán, nem kell benne alámerítkezni, mégis, aki a szigetre lép, mintha lélekben megtisztulna (az egyetlen Krisztyánt kivéve – de ő külön kategória). Ez a lelki (újra) keresztelkedés Teréza világbírálatának fedezete. Bírálata az emberiesség hiányát számon kérve kezdi: a kereszténységet hiányolja a magát kereszténynek hirdető világból. „De hát mire való akkor a vallás, a hit, a keresztények és a zsidók minden hitágazata, ha ilyen követelést [vagyis a tőkén túli elmaradt, a kölcsön összegét többszörösen meghaladó összeget] tenni szabad?” – amely a szó szoros értelmében mindenétől megfoszt egy családot. Folytatja az államrend vétkeivel: „De hát mire való akkor a császárok, a miniszterek, a nagyhatalmak, ha egymás nyomorult jobbágyait meg nem védelmezik?” Minden férfiú okulására megkapja létharcot föladó, szerencsétlen férje is a magáét: „De hát mire való a férfi akkor a világon, ha nagy baj idején nem talál más segítséget, mint magára hagyni asszonyt és gyermeket, és szétzúzni saját szívét?” A végső kétségbeesésében már beszámíthatatlan, halálba menekülő férj öngyilkosként nem kap egyházi temetést – pedig alighanem kaphatna. Itt az újabb

kérdés: „De hát mire való akkor a pap a világon, ha ilyen szenvedést nem tud megorvosolni?”

Ezután egyetlen kérdése marad: „Mire való az egész világ?” Erre pedig ugyan-csak egyetlen választ adhat. A válasz: a teljes kivonulás. Ami átvezeti a boldogság szigetére.

Lopni vagy nem lopni – ez itt a kérdés?

A világ legfeljebb eltűri a jót, de nem akarja észrevenni, és nem szégyelli el magát miatta – hogy ne kelljen jó útra tértie. Ezért olyan törékeny a Senki szigetű idill: ha az illetékes hatalmak tudnának a szigetről, akkor mit sem számítana az ott élők istentől kapott szuverenitása. A megoldást, mint látjuk, az erkölcsi szempontból kétes kiindulópontból magasra emelkedett Tímár hozza. Gazdagsága a törvények fölé emeli – így tud azoknak a szegényeknek segíteni, akik a törvények alá szorultak. A világ bűneit csak a bűnös világ törvényeihez igazodva lehet jóvá tenni: a gyöngék igazsága nem győzhet pusztán erkölcsi fölényük által.

A bűn tehát egyetemes létező: a sátán mindenütt jelen van, a bűn is képes önmagát igazolni. Tímár Mihálynak így adhat erkölcsi leckét Krisztyán Tódor, saját, hozzá méltóan hitvány apja tanítását olvassa a fejére: „Akinek pénze van, az azt mind lopta. Akinek sok van, sokat lopott, akinek kevés van, keveset lopott; aki nem maga lopta, annak az apja, nagyapja lopott. Éppen százharminchárom neme van a lopásnak, s azok közül csak huszonhárom olyan, amiért az ember gályára kerül.” Ez hát a lopás ideológiája. Mi tagadás, van benne valami igazság. Annyi mindenképpen, hogy arra hivatkozva minden tolvaj, a legkisebbtől a legnagyobbig föl tudja menteni magát – ha a törvény oldaláról ez nem így látszik is.

Krisztyán nem általában beszél a világ bűneiről, hanem – ki mint él, úgy ítél – kikezdehetetlen logikával olyan vádat konstruál Tímár történetének elemeiből, amely ellen az nem védekezhet. Nem azért, mert nem találhatna érveket: hiába tudja, hogy a Krisztyán vizionálta bűnöket nem követte el, tehát nem gyilkolt, nem rabolt, és nem hitvány csábító. De a maga normái szerint mégis bűnös, már nemcsak a Csorbadszi-kincs megszerzése, hanem kettős élete miatt: az „arany embert” köti a szerep, amibe akaratlanul, de nem öntudatlanul sodródott. Ha ez kitudódik, a világ nem bocsát meg neki. Mit se számít, hogy Timéa előre fölmenti – de Noémi? Persze majd ő is, de ahhoz teljes bűnbánatra van szükség: előbb a penitencia, aztán a gyónás.

Tímár moralista: igazán mindig maga előtt bukja a legnagyobbakat. De nemcsak a saját bűneivel harcol. Belső zuhanásának előzményeként elítéli egykori munkaadóját, és az ítéletet végre is hajtja: tönkreteszi Brazovicst, aki ebbe, ahogy kell, bele is hal – de Tímárnak emiatt nincs semmi lelkifurdalása. Miért is lenne? Egy gátlástalan vagyonszerző bukásán nincs mit sajnálkozni: a kor

normái szerint azt kapta, amit megérdemelt. Tímár a sors eszközeként csak beteljesíti Brazovics végzetét. Nem véletlenül ábrázolják védőszentjét az egyik kezében karddal, a másikban Justitia mérlegével: végrehajtja azt az ítéletet, amit hozott.

Tímár mások gyöngéit és erényeit a maga javára tudja hasznosítani. Ezt a képességét már a regény első oldalain megmutatja: bravúrosan megmenti Timéát és Ali Csorbadzsi kincsét – akkor még nem tudja, hogy mindkettőt magának. És még kevésbé tudja, hogy a végzet játszik vele is: csak akkor nyeri vissza a szabadságát, amikor mindkettőtől elszakad. De először hőstett, ami a végzete felé viszi. Csorbadzsi akkor ismert vagyona Komáromban (ahova igyekeznek) így is tisztos örökség lehet Timéának, Tímár ezért menti meg. Nem is akárhogyan. Bátor és ügyes hajós, és ugyanilyen az ügyintézésben is. Nemcsak a jogot, hanem a joghézagokat és a jogalkalmazók gyöngeségeit is ismeri: e képessége segíti majd akkor, amikor hajóbiztosból üzletember lesz.

Jókai sokkal többet tud a világról, mint amennyit ebből látványosan megmutat, noha akár az epikus sodrás ellenében is szeret bölcselkedni. Tudását nem feltétlenül építi regénye szövetébe, ezúttal sem csak hőseivel vagy rajtuk keresztül üzen. Narrátorként magyaráz a természetről, társadalomról, legalább annyira kedve szerint, mint a regény történetéből következően. A Vaskapuról és a Duna szigetépítő hajlamáról előadottak illenek a regény szövetébe, a balatoni rianásról való fejtegetése olyan meggyőző, hogy el sem hisszük, hogy az általa adott képnek a valósághoz nincs köze – de ha a rianás nem olyan lenne, amilyennek mondja, akkor Krisztyán Tódort még szofisztikáltabb módon kellene kiiktatni a történetből.

De Jókai nemcsak a természet-, hanem a társadalomtudományok barátja is. Kész szerencse, hogy működése idején még csak éledezett a szociológia és a politológia, így azok tárgyát illetően szabadon kalandozhatott, senki sem kérhette rajta számon társadalomképének, rendszerkritikájának teoretikus és empirikus háttérét és a szabadon szárnyaló gondolkodást korlátozó ballaszt további tételit. Lehet, hogy az anekdotizmus maga azért bosszantja úgy némely kritikusat, mert némely folyamatokat túlságosan is pontosan ábrázol? Hiszen Jókai társadalomképének és bírálatának éppen a könnyed anekdotizmus adja az erejét és súlyát, nem pedig rendszeressége.

Így aztán ha csak Jókaitól tudnánk a birodalmi határon zajló csempészetéről, akár azt is gondolhatnánk, hogy a határ olyan képződmény, ami azért jött létre, hogy az arra hivatottak megélhetését a csempészet biztosítsa. Íme, az üzleti modell: „Az állam eladta a másfél forintért a török parton a sót” – nyilván keresett rajta. Ennek az ára Magyarországon, az állami só-monopólium miatt „hatodfél”, azaz öt egész, a hatodik fél forint, azaz a különbség négy forint. A „török partról visszahozta azt a csempész, és eladta a magyar parton negyedfél forintért” – azaz a hivatalos árnál két forinttal olcsóbban. „S így aztán mindenki nyert rajta, az állam is, a csempész is, a vevő is. Ennél barátságosabb viszonyt képzelni sem lehet.” Azért a dolog mégsem ilyen egyszerű: az állam

elégedetlen a maga hasznával, ezért tiltja a csempészkedést. De ezzel se jut sokra: „Minden falu adott határőröket, s minden falunak voltak saját csempészei. Minélfogva csak aziránt volt szükséges intézkedni, hogy amely falu ifjai éppen őrségen vannak, annak a falunak a vénjei járjanak ugyanakkor a csempészhajókkal; ami ismét igen szép családi vonás.”

Máshol Jókai messzebb megy a gazdálkodás egyik mindig mindenütt megjelenő, így alighanem nélkülözhetetlen elemének bemutatásakor. Jogvégzett emberként tudja, hogy a kritikai példálózásban meddig mehet el, és az említett alapvető közgazdasági tényezőről így ír: „Abban az időben, talán most már nem, az volt az államgazdasági fő elv, hogy »stehlen und stehlen lassen.« Lopni és lopni hagyni. Nyugodalmas, békeszerető irányelv.” Ez a klasszikus liberális gondolkodás „leben und leben lassen”, „élni és élni hagyni” csúfondáros kiforgatása, igaz, egy feudális keretek között működő modellre alkalmazva.

Jókai tehát sokkal mélyebbre lát, mint pusztán ennyiből gondolhatnánk: érzi az idők változását. Gondolatmenete ezért így folytatódik: „Hanem ennek a jó szisztémának is volt egy ellensége, egy francia irányelv. Hiába, a francia csak mindenben ellensége a németnek. Ez pedig az, »óte-toi, que je m’y mette.« Szabadon fordítva: »eredj onnan, hadd lopok már én is!« Az egyes kormányzati udvari rangok versenytársai voltak egymásnak, s aszerint, amint egyik-másik a fejőstehenet maga felé fordítja, iparkodtak annak a szarvaival a fejőt megökleltetni s visszavitatni a bona vaccát a maguk reszortjának.”

A regény sűrűjében észrevehetetlen ártatlan kis futam ez. Mégis ott van benne a történelmi korszakváltás, maga a francia forradalom: a közpénzek magánzsebbe terelésének feudális egyensúlya helyébe a polgárvilág a korrupció és a lopás rendjét is újraalkotja, a szabadversenyos kapitalizmus szabályai, azaz a választási váltógazdaság demokratikus szabályai szerint szabályozza. E mélyreható változással kapcsolatos írói tapintat működik a komáromi erőrendszer megépítéséhez szükséges kisajátításoknak a történet szempontjából igen fontos bemutatásakor. Egy Komárom méretű városkában mindenki mindent tud, így Jókainak még csak bennfentes információkra sem volt szüksége ahhoz, hogy képet kapjon és adjon arról, hogy mit jelentenek a bennfentes információk. Vagyis amelyek birtokában hatalmas összegeket tudtak keresni azok, akiknek volt befektetni való pénzüik. Akiknek van pénzüik, azoknak információi is vannak, és akiknek információi vannak, azoknak még több pénzüik lesz. (Közbeszerzés közben szerzés...)

Egy szegény gazdag

Tímár első vállalkozása mai fogalmaink szerint csak ügyes pénzmosás volt: elég gazdag lett ahhoz, hogy olyan tisztességes legyen, amilyen volt. De a pénz oda szeret menni, ahol van – ezért vagyona gyorsan gyarapodik. Lehetett azonban akár mekkora a vagyona, belőle mégsem lett „gazdag ember”, hanem csak

olyan szegény, akinek rengeteg pénze lett. Üzleti birodalmának székhelye Komárom maradt. Üzleti látóköre kibővült, de emberi kapcsolatai nem változtak – alighanem belső életének kudarca miatt. Úgy gondolja, szerelmes Timéába, akihez vonódik – de inkább a lelkiismerete diktálja, hogy szerelmet érezzen iránta. Hogy Brazovics megbüntetése miért olyan fontos számára? Talán azért, mert akaratlanul is a saját bűnét akarja rajta megtorolni. Van rá közvetlen oka is, a Timéával való bánásmódja, otrombasága, érzéketlensége. Azt a bűnét (amit Teréza és Noémi ellen követett el) még nem ismeri, ami miatt a legtöbb oka lenne az igazság nevében leszámolni vele.

Házasságkötésekor Tímárnak fogalma sincs a szerelemről, és annak megismerésében felesége nem segítheti. Kapcsolatukban sokféle érzés megjelenik, részvét, tisztelet, jóakarát, hála, megbecsülés, kötelességtudat, valamicske szeretet is – csak a szerelem hiányzik belőle, de az végzetesen. Tímár többször is megmutatja, hogy igazi léleklátó, egészen addig, amíg azt racionalitása sürgeti. Ezért olyan sikeres, és ezért érzi meg Brazovicsban is a gonoszt. De ha a saját érzelmi világa, végső soron boldogsága a tét, akkor a megbénul. Esélye sincs, hogy (miként az esze diktálja) elnyerje felesége szerelmét – és épp ilyen esélytelen, amikor a Noémi-szerelem elől menekülne (miként az esze parancsolja). Így aztán tanúi lehetünk annak, ami a világirodalom legnagyobb műveit oly sokszor jellemzi: hogy kivételes mélységgel és árnyaltsággal, elsöprő intellektuális és művészi erővel végső soron a legáltalánosabb banalitásokat hirdetik. Itt például azt tudhatjuk meg, hogy lehet a pénznek ereje, igaza, hatalma – de érezni nem tud. Aki átadja magát neki, az elzárja maga előtt a boldogság útját. Meg lehet venni minden örömet, de a boldogságot nem: az igazi katarzis az, ha át tudjuk élni e falvédő-bölcsesség elfelejtett mélységeit, ahogyan Tímár Mihály is teszi. A Senki szigetén senkiként megtalálja azt a boldogságot, amit: „arany emberként” nem.

És végül: török világ *Az arany emberben*

Timéa Ali Csorbadzsinak, egy Jókai fantáziájában született, a török birodalomból menekülő pasának a lánya. Szökniük azért kellett, mert a török kincstárnak szüksége lett Csorbadzsi pénzére, a szultánnak meg a lányára. Azt utóbbi romantikus mese a muszlim világ törvényeiben, szokásaiban izgalmas egzotikumot látó európai olvasóközönség igényeinek is megfelelt. A történet másik része már közelebb áll a valósághoz: az 1820-as években a szultán a birodalom megmentése érdekében modernizációs kísérletbe kezdett, és ezzel – európai szemmel nézve – polgárháborús viszonyokat idézett elő. Ez valóság volt, belső történéseit Európából nem lehetett átlátni, így hálás témát kínált az irodalomnak. Byron közeli tanúja volt, Dumas a *Monte Christo gróffjában* még egy utóbb a Balkánon szabadsághősként ünnepelt, véreskezű oligarcha, Ali Tepelenti vesztével végződő belharc, Janina ostroma forгатagából kerítette elő a pasa sosem létezett,

rabnővé tett lányát, aki a gróf bosszújának koronatanújaként kerül az irodalomba. Timéát a Dumas regényben született Haydée sorsától menti Csorbadzsi.

Jókait a kor erősen foglalkoztatta, ezért írta meg a *Janicsárok végnapjait*, amelynek kerettörténetében sok a valós elem. Maga Ali Tepelenti kapott egy rövid, ám illően horrorisztikus elbeszélést *Az albán család* címmel. Summázata szerint a kiadós vérfürdőket rendező basa egy pillanatra eltűnődik, hogy nem lett volna-e jobb csendes és nyugodt életet élni, amelyben ugyan nem lett volna belőle híres és hatalmas ember, de talán boldogabb lett volna. (Ahogyan Tímár Mihály is a névtelenség csendjében találja meg boldogságát...)

Ali Csorbadzsi figurájának valós alak a modellje, korában valóságos celeb(ritás). Állítólag a török birodalomból kalandos úton kimenekült Sina-dinasztia alapítója is búzáat szállító hajón érkezett Magyarországra, igaz, út közben ő is elhalálozott. Fia azonban a birodalom leggazdagabb embere lett – ahhoz hasonló gyorsasággal, ahogyan Tímár is meggazdagodott. Sina Simon már olyan gazdag volt, hogy pénzügyi téren csak a Rothschild-ház volt versenytársa, és ráadásul összességében nagyobb földbirtoka volt, mint az Esterházyaknak. Később Sina György (akinek fia az Akadémia épületének létrehozását nagyobb összeggel támogatta, mint Széchenyi az alapítását) szervezte a Lánchíd építkezésének finanszírozását, ő vezette az építető konzorciumot (a család címere ma is ott van az egyik pilléren).

A kezdet kezdetén a dinasztia alapítójának kiadatását török részről szorgalmazták, de, ha igaz, vélhetően halála miatt – hiába, ámbár esetében sem a személye, hanem a pénze lett volna fontos a szultánnak. Mindenesetre a nagyon (amire közvetve Jókai is céloz) nem került a törökök kincstárába, aminek nyoma maradt a diplomáciában. Következményeként a törökök se adták ki Kossuthot és a birodalomba menekült emigráns társait. Aminek nyomán (feledve százötven szomorú évet) olyan lelkes törökbarátság bontakozott ki Magyarországon, hogy hazakerült néhány, a 16. században török fogságba esett corvina.

Mindenesetre amikor Jókai regényei születtek, a nagyközönség gondolkodásában Ali Csorbadzsi történetét volt mihez kötni. Ettől az írói mese megmaradt mesének, de már nem volt meseszerű.

Végszó

Természetesen az itt olvasható megjegyzések korántsem jelentik azt, hogy ezek föltárnák e regény világának teljességét. Hasonló önkénnyel megannyi más szíjat is ki lehetne bontani, ez olvasat sem érvényesebb és (főként) nem véglegesebb a többinél. Ezek a kérdésfeltevések csak azt jelzik, hogy *Az arany ember* sokkal több titkot rejt, mint amennyit a felszíne mutat. Ahogyan az minden nagy művet jellemez.